

İRƏVAN QUBERNİYASINDA DİNİ QURUMLAR, MƏSCİDLƏR VƏ VƏQF MÜLKİYYƏTİ HAQQINDA

Elçin Qarayev
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
elchin_garayev@mail.ru

Açar sözlər: İrəvan, quberniya, müsəlman, din, ruhani, məscid

Məqalə İrəvan quberniyasında dini qurumlar, məscidlər, vəqf mülkiyyəti və vəqflərdən gələn gəlirlərdən bəhs edilmişdir. Çar Rusiyası Azərbaycanı və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsini işğal etdikdən sonra əhali arasında böyük nüfuz sahibi olan müsəlman din xadimlərini nəzarətdə saxlamaq üçün müxtəlif illərdə dini islahatlar keçirməyə başladı. Nəticədə, uzun sürən islahatlardan sonra İrəvan quberniyasında çar hakimiyyət orqanlarının nəzarəti altında "Quberniya məclisi" və qəzalarda "Qazilik" adlanan dini qurumlar yarandı. Bu qurumların əsas məqsədi yerlərdə din xadimlərinə nəzarət etmək, onların fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etmək, vəqfdən gələn gəlirləri lazımi yerlərə xərcləmək idi.

О РЕЛИГИОЗНЫХ ГРУППАХ, МЕЧЕТЯХ И ИМУЩЕСТВЕ ВАКУФНОГО В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ

Эльчин Гараев

Ключевые слова: Иреван, губерния, мусульманин, религия, духовный, мечеть

В статье рассматриваются религиозные группы, мечети, пожертвования и доходы от вакуфного имущества в Иреванской губернии. Заняв Азербайджан и его неотъемлемую часть Иреванской губернии, царская Россия в разные годы начала проводить религиозные реформы, чтобы держать под контролем мусульманских священнослужителей, имевших большое влияние среди населения. После длительных реформ в Иреванской губернии под контролем местного губернатора в результате образовались религиозные группы под названием «Губернский меджлис» и «Газилик». Главной целью этих групп был контроль над деятельностью местных религиозных деятелей и тратой доходов от вакуфного имущества.

ABOUT RELIGIOUS GROUPS, MOSQUES AND PROPERTY OF THE WAQF IN THE IREVAN GOVERNORATE

Elchin Garayev

Key wods: Irevan, governorate, muslim, religion, spiritual, mosque

The article deals with religious groups, mosques, donations and income from waqf property in the Irevangovernorate. Having Azerbaijan and its integral part of the Irevangovernorate, tsarist Russia in different years began to carry out religious reforms in order to keep under control the Muslim clergy, who had great influence among the population. After lengthy reforms in the Irevangovernorate under the control of the local governor, as a result, religious groups were formed under the name "Governorate Mejlis" and "Gazilik". The main goal of these groups was to control the activities of local religious figures and the spending of income from waqf property.

İrəvan quberniyasında əhali arasında xüsusi sosial təbəqə təşkil edən din xadimləri böyük nüfuza malik olmuşdular. Quberniyada həm müsəlman, həm də xristian din xadimləri fəaliyyət göstərsə də, məqalədə məqsədimiz müsəlman din xadimləri, dini qurumlar vəbu qurumların əmlakı olan vəqf mülkiyyətindən bəhs etməkdir. Müsəlman ruhaniləri yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olduğundan çar hakimiyyət orqanları işğalın ilk günlərindən bu təbəqənin nümayəndələrini nəzarətdə saxlamış, onlara ehtiyatla yanaşmışdır. Din xadimləri tarix boyu Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsində daimi xüsusi statusa malik, yerli xalqın mənəviyyatında, dini inanclarında və maariflənməsində böyük rol oynamışdılar. Din xadimləri islam dininin şiə və sünnü məzhəblərinə qulluq edən ruhanilərdən ibarət olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalından sonra din xadimləri yerlərdə təhqirlərə məruz qalmış, sıxışdırılmış və hüquqları tez-tez tapdalanmışdı. Çar hakimiyyət orqanlarının yerli adət-ənənələri nəzərə almadan keçirdikləri islahatlar yerli xalqla bərabər ruhanilərin də narazılığına səbəb olurdu. Din xadimləri öz nüfuzlarından istifadə edərək müsəlmanların yeni hakimiyyətdən narazılıqlarını dəstəkləyir, silahlı çıxışlarda iştirak edirdilər. Bu baxımdan XIX əsrin 30-40-cı illərində Şimali Azərbaycanda-Şuşada, Nuxada, Qubada və digər ərazilərdə baş vermiş üsyanlarda müsəlman din xadimləri böyük rol oynamışdılar. Məhz buna görə, xalq arasında din xadimlərinin xüsusi statusa və nüfuza malik olması, çar hakimiyyət orqanlarını müsəlman din xadimlərinin tərkibini, quruluşunu öyrənməklə islahatlar keçirməyə məcbur etmişdi[1, s.72-78].

Azərbaycanda baş vermiş bu üsyanlar, din xadimlərinin üsyanlarda iştirakı çar hakimiyyət orqanlarını narahat etməyə bilməzdi. Bu sosial təbəqəni

sakitləşdirmək, yeni hakimiyyətə tabe edən bir qurum yaradılması üçün yollar axtarılmaya başlandı. Buna görə, çar hakimiyyət orqanları tərəfindən ayrı-ayrı illərdə bir neçə dəfə komissiya yaradılmış, bu komissiyalar məqsədi müsəlman din xadimlərinin quruluş formasını, vəziyyətini və mövqeyini öyrənmək idi. Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı qraf Paskeviç hələ ilk illərdə din xadimlərinin nüfuzunu rus hakimiyyəti üçün təhlükəli olduğunu anlayaraq, 1829-cu ildə Zavileyskinin başçılığı ilə tərkibi 3 nəfərdən-Palavadanov, Çelyayev və İlinskidenibarət xüsusi komissiya təşkil edilmiş, onlara müsəlman əyalətlərində din xadimlərinin vəziyyəti haqqında layihə hazırlamağı tapşırırdı. Bu komisiya 4 il fəaliyyət göstərmişdi. Layihə hazır olsa da, Qafqazın yeni baş komandanı baron Rozen(1833-1837) tərəfindən bəyənilmədi. Çünki burada müsəlman din xadimləri bir idarəyə tabe olan, heç bir təriqət nəzərə alınmadan göstərilmiş, din xadimlərinin məvacibi indiyə qədər məlum olmayan məscidin gəliri hesabına saxlanması, şəriət məhkəmələrinin heç bir xeyri olmadan yeni hakimiyyətin münisflər məhkəməsinə tabe olması təklif edilirdi. Hətta layihədə şəriət məhkəmələrinin forması münisflər məhkəməsinin formasına uyğunlaşdırılması təklif olunmuşdu [2, s.364-365].

Qafqazın baş komandanı baron Rozen yeni layihə hazırlamaq üçün yeni komissiya yaradır, bu işi Kazaçenkoya tapşırır. Lakin o da birinci layihədən fərqli layihə tərtib edə bilmədi, yalnız birinci layihəni nisbətən qısaltdı. 1838-ci il avqustun 10-da bu iş Çiçakova, 1842-ci ildə isə Leqkobitova tapşırıldı. Lakin hər iki komissiyanın sədrləri bu işin öhdəsindən gələ bilmədilər. Çiçakov layihəni tərtib edərkən əsas kimi Krım müsəlman din xadimlərinin mövqeyini əsas götürmüş, Leqkobitovun layihəsi isə hökumətin tələbini təmin etmədi [2, s.365-368;1, s.64-65).

Həhayət, bu iş 1848-ci ilin aprelinə Daxili İşlər Nazirliyinin tapşırığı ilə N.V.Xanikova tapşırıldı. Ona böyük səlahiyyətlər verildi. N.V.Xanikov canişin Voronsovun tapşırığı ilə Cənubi Qafqazda müsəlmanlar yaşayan ərazilərə, Osmanlı Türkiyəsinə və Qacar dövlətinə ezamiyyətə göndərildi. Nəticədə, 1849-cu ildə N.V.Xanikov öz layihəsini başa çatdıraraq, canişinə təqdim etmişdir. Layihəni müzakirə etmək üçün canişin Voronsovun göstərişi ilə Baş İdarənin Şurasına təqdim edilmişdi. Layihə Qafqaz komissiyası üzvləri tərəfindən müzakirə edilərək bəyənilmişdi. N.V.Xanikov öz layihəsində Cənubi Qafqazda müsəlman din xadimlərinin tərkibi və xüsusiyyətlərini, vəziyyətlərini ətraflı təsvir etmişdi. Burada müsəlmançılığın tarixinə qısaca toxunulmuş, xanlıq dövründə istər müsəlman, istərsə də din xadimlərinin vəziyyəti, mövqeyi və sayı göstərilmişdir. Lakin 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi başladığından bu iş müvəqqəti dayandırılır. N.V.Xanikovun layihəsi müsəlman din xadimləri haqqında irəliyə doğru addım olsa da, onun əsas müddəalarını 1856-cı ildə Qafqaz canişini təyin olunmuş knyaz Baryatinski tərəfindən bəyənilmədi [2, s.368-388;3, s.134-135;1, s.69-72].

Dini qumların yaradılması yolunda din xadimlərinin vəziyyətini, tərkibi öyrənilməklə bərabər, hakimiyyət müvəqqəti də olsa bu sahədə müəyyən işlər görməyə çalışırdı. 1860-cı ildə müfti Məmmədzadə sünnü müsəlmanların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, vəsait axtarmaq üçün Cənubi Qafqaza ezam olunmuşdu. Bundan əlavə, 1862-ci ildə Əhməd Hüseynzadəni şiə müsəlmanlarına nəzarət etmək üçün Cənubi Qafqazın şeyxül islamı təyin edilmiş, qumun idarəçiliyinin qısa təlimatını yazmağı ona tapşırılmışdı. Həmin ilin dekabrında hazır olan təlimat bəzi düzəlişlərlə canişin Voronsov və general-adyutant knyaz Orbeliani tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin təlimata görə, şeyx-ül-islamın dini vəzifələrinə öz vəzifəsini yerinə yetirməklə bərabər, qəza və mahalların qazilərinə ətraflı göstərişlərin verməsi daxil idi. Belə təlimat sünnü təriqətinin başçısı Cənubi Qafqaz müftüsünə də verilmişdi [2, s.135-136]

Lakin din sahəsində islahatlar bir qədər gec davam etdirildi. Xüsusilə çar II Aleksandrın qardaşı Mixail Nikolayeviçin canişinliyi dövründə (1862-1882) müsəlman ruhaniliyi dini qurumlarının təşkil edilməsi istiqamətində işlər bir qədər sürətləndi. N.V.Xanıkovun layihəsi yenidən müzakirə edilməyə çıxarıldı. Müzakirələrə baron Tornau və Mirzə Kazımbəy də cəlb olunmuşdular. Nəhayət, uzun çəkən müzakirələrdən sonra 1872 -ci il aprelin 5-də II Aleksandrın fərmanı ilə "Zaqafqaziya Şiə və Sünnü Məzhəbləri Müsəlman Ruhani idarəsi haqqında" əsasnamə təsdiq edildi [4, s.379-397;3, s.167;1, s.91; 5, s.304]. Beləliklə, çar hakimiyyət orqanlarını qane edən Şiə və Sünnü ruhani idarəsi təsis edildi. Şiələrin dini rəhbəri Şeyx-ül-islam, sünnü təriqətinin rəhbəri isə Müfti adlandırıldı. Cənubi Qafqazda müsəlmanların baş dini idarəsi Tiflis şəhərində yerləşmişdi.

Əsasnaməyə görə, bu idarələrin üzvləri Qafqaz canişinliyinin Başmülki idarəsinin tərəfindən seçilirdi. Dini İdarənin konkret öz vəzifəsi var idi. Vəzifələr bunlar idi; Ruhani Şuralarında Qafqazın ali orqanları tərəfindən verilmiş işlərlə bağlı məsələlərə baxılırdı; quberniya məclislərinin qərarlarından din xadimlərinin şikayətlərinə baxılırdı; ümumi illik siyahı və məlumatlar tərtib edilərək Qafqaz üzrə Ali baş komandana təqdim edilirdi; ilahiyyat məktəbləri üçün proqramların hazırlanması və ruhani dərəcələrin təsdiqi məsələsi; axund və əfəndilərin dərəcələrinin təsdiqi üçün sınaqların keçirilməsi. Dini İdarələrdə məsələlər səs çoxluğu ilə qəbul edilirdi [4, s.379].

Əsasnaməyə görə, din xadimləri ali və aşağı olmaqla iki kateqoriyaya bölünmüşdü. Ali kateqoriyaya Şeyx-ül-islam, Dini İdarənin üzvləri, quberniya məclislərinin üzvləri və qazilər, aşağı kateqoriyaya məscid mollaları daxil idi. Müsəlman din xadimlərinin dəstəsinə daxil olan Şeyx-ül-islam şiə dini rəhbəri, qazilər dini hakimlər, Müfti "şünnü" məzhəbinin qanunlarının nəzarətçisi, pişnamaz həyatını Allaha ibadətə həsr edən və xalqla birlikdə ibadət edənlər, vaizlər mərasimlərdə təbliğatçı, üləmalar ilahiyyat alimləri, müdərrişlər dini elmlərin və ərəb dilinin müəllimləri, əfəndilər "sünnü" məzhəbinin alimləri,

axundlar “şii” məzhəbinin alimləri, müəzzinlər azan verənlər, imamlar kənd cəmiyyətində dini rəhbərlər, müştəhidlər “şii” məzhəbində din xadimi, heç bir dini vəzifə daşımayan, xalq arasında xüsusi hörmətə malik peyğəmbər və imam nəslindən hesab olunan seyidlər və dərvişlər idi [4, s.379; 6, s.385-388]. Müsəlman din xadimləri hacı, məshədi və kərbəlayi adı daşımışdılar.

Rusiya hakimiyyət orqanlarının nəzarəti altında Qafqazda baş müsəlman dini idarələri yarandıqdan sonra quberniyalarda fəaliyyət göstərən ruhaniləri də nəzarətdə saxlamaq lazım gəlirdi. Çar tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamədə bütün Cənubi Qafqazda müsəlman dini qurumlara nəzarət canişinə tapşırılmışdı. Hər bir quberniyalarda isə din xadimlərini nəzarətdə saxlamaq məsədilə dini idarələr- “quberniya şii və sünni dini məclis”ləri və qəzalarda “qazilik” yaradıldı. Quberniya dini məclisləri sədri Şeyx-ül-islam olmaqla qazilərdən ibarət üzvlərindən, qəzalarda isə dinə nəzarət qazilərdən təşkil olunmuşdu. Məscid ruhaniləri mollalardan ibarət idi. Quberniya məclisləri qubernatorun şəxsən nəzarəti altında idi. Axund və əfəndilərdən təşkil edilmiş məclisin üzvləriqubernator tərəfindən təyin edilirdi. Məclisin öz kargüzar da var idi. Kargüzar rus və Azərbaycan türkcəsini yaxşı bilən ruhanilərdən təyin edilirdi. Məclisdə müəyyən məsələlərin həlli yerli polisın nəzarəti altında keçirilirdi. Hətta məclisə nəzarət etmək üçün qubernator tərəfindən xüsusi məmur da təyin edilmişdi. Burada qəraralar səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Bundan əlavə, məclisin özünün möhürü də var idi. Quberniya məclislərində dini ibadətlərin və adət- ənənələrin qaydası ilə bağlı bir çox məsələlərə baxılırdı. Quberniya Dini məclislərinin funksiyasına ibadətlərin icrası və adət-ənənələrin və dini tələblərin qaydası ilə bağlı məsələlər, məscid ruhanilərinin dini vəzifələrini pozaraq etiqadla bağlı əməlləri və cinayətləri haqqında işlərə baxılması, evlilik və boşanma işlərində qazilərin qərarlarından şikayətlər və qazilər arasında bu işlərdə səlahiyyət haqqında mübahisələr, qanuna görə şii məzhəbinə mənsub müsəlmanların cinayət və pis əməlləri ilə bağlı işlərin məhkəməyə göndərilməsi, qubernator tərəfindən müzakirəyə çıxarılan işlərə və məsələlərə baxılması, məclis üzvlərinin biri vasitəsilə mədrəsə və məktəblərə nəzarət etmək, ruhani adını almaq üçün imtahanların hazırlanması, hökumət tərəfindən icazə verilən məscid və digər əmlakların idarə edilməsinə dair işlər daxil idi [4, s.385-386].

Qəzalarda “qazilik” idarəsinin funksiyasına yerlərdə məscid mollalarına nəzarət etmək, nigah, xalq arasında olmuş mübahisəli məsələlər daxil idi. Bundan əlavə qəza “qazi” idarəsi qubernatora və quberniya “dini məclisi”nə bir tərəfdən məscid mollaları, digər tərəfdən ruhanilikdən xaric edilmiş, işdən çıxarılmış mollalar, məscidlərin, onların nəzdində olan məktəblər, dövlət tərəfindən icazə verilmiş vəqf mülkiyyəti, zəkat, nəzir və digər dini ianələr, əhali arasında doğum və ölüm aktlarının uçotunun aparılması üçün müəyyən edilmiş qaydalara uyğun döğlulanların və ölənlərin, evlilik və pozulmuş

nigahların sayı haqqında şəhadətnamələrin verilməsi haqqında məlumat verməli idi. Bütün bu məsələlər Qafqaz canişininin təlimatına uyğun yerinə yetirilməli idi [4, s.383-384].

Hər bir məscidə bir molla düşürdü. Lakin iri məscidlərdə—"Cümə məscidləri"ndə isə bir baş molla olmaqla bir neçə molla fəaliyyət göstərə bilərdi. Burada 150-200 evə bir molla düşürdü. Məscid mollalarının məvacibi məscid gəlirləri hesabına ödənilirdi. Hər bir mollanın məvacibi xüsusi miqdarda müəyyənləşdirilmişdi[4, s.389].

İrəvanda da Şeyx-ül-islamın rəhbərliyi ilə İrəvan quberniya məclisi fəaliyyətə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, quberniya məclisi təşkil edilmişdən əvvəl burada "Müsəlman dini şəriət" idarəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu idarənin sədri Şeyx-ül-islam Əkbər ağa Axund Molla Məhəmməd oğlu başçılıq etmiş, onun köməkçisi qazi Hacı molla Mehdi Mustafa oğlu, idarənin üzvləri isə Axund molla Sadıq, Axund molla Kərim Qazi oğlu, Hacı molla Məmməd Hacı molla Zaman oğlu və Hacı molla Nəsrulla Kazın bəy oğlu idi. Qəzalarda fəaliyyət göstərən ruhanilər birbaşa bu idarəyə tabe olmuşdur [7, s.601].

Məlum, 1872-ci ilin 5 aprel əsasnaməsinə əsasən İrəvan quberniyasında "şiə və sünnü quberniya məclisi" təşkil olundu və qəzalarda isə "qəza qaziliyi" yaradıldı. 1880-ci il məlumatına baxdıqda görmək olar ki, "İrəvan quberniya şiə məclisi" təşkil edilərkən yuxarıda göstərilən tərkib dəyişilmişdir. Həmin il məclisin sədri Qazi molla Xəlil Qazizadə, üzvləri Axund molla Məhəmmədbağır Axunda Hacı molla Mehdi oğlu, Axund molla Abbasqulu Axunda Hacı molla Əli Nağı oğlu və kargüzar Lütvəli bəy Qaziyev olmuşdur. "Qəza qazisi" isə belə idi: Naxçıvan qəzasında- Hacı molla Saleh; Üçmüəzzin qəzasında-Axunda Şeyx Mehdi Qazizadə; Yenibəyazid qəzasında-Axund molla Qurban Cənnətzadə; Şərur-Dərələyəz qəzasında- Axund Hacı molla İsmail Nadirzadə; Ordubad dairəsində- Axund Mehdi Məhəmmədzadə [8, s.81-82].

İrəvan quberniyasında şiələrə nisbətən sünni məzhəbinə itaət edənlər az olduğundan, burada sünni məzhəbi üzrə yalnız qazilik yaradılmış, bir neçə qəzaya bir qazi başçılıq etmişdir. 1881-ci il məlumatına görə, quberniya üzrə sünni məzhəbiqaziliyin sədri Xəlil Əfəndi Qasım Əfəndi oğlu olmuşdur [8, s.82].

XX əsrin əvvəllərində quberniya dini məclisinin üzvlərinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdi. 1900-cü ildə İrəvan quberniyası şiə məclisinin sədri Axund Məmmədbağır Qzizadə, məclisin üzvləri Axund Mirzə Abdulla Qaziyev və Axund Həsən Qazizadə, kargüzar Ağabəy Qaziyev, Naxçıvan qəzası üzrə qazi Axund Hacı Molla Əli Axundzadə, Sürməli qəzası üzrə vakant, Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə Axund Hacı İsmayıl Nadirxanzadə, Ordubad dairəsi üzrə Molla Mirhaşım Ağamir Qasımzadə, Yeni Bəyazid qəzası üzrə Axund Qurban Cənnətzadə, Üçmüəzzin qəzası üzrə Axund Məhəmmədəli Qazizadə, quberniya sünni məclisi üzrə İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yeni Bəyazid qəzaları

üzrə qazi Mustafa Əfəndi Şərif Əfəndizadə (Yeni Bəyazid şəhərində yerləşmişdi), Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzaları üzrə vakant yer olmuşdur [9, s.454]

1902-ci il məlumatına görə, "İrəvan quberniya şie məclisi" nin sədri Axund Məmmədbağır Qazizadə, üzvləri Axund Həsən Qazizadə, kargüzar isə Əlibəy Qaziyev olmuşdur. Qəzalar üzrə qazilik isə belə idi: Naxçıvan qəzasında-Axund Hacı molla Əli Axundzadə; Ordubad qəzasında-Molla Mirhaşım Ağa Mirqasımzadə; Sürməli qəzasında Molla Qəmbər Axundzadə; Şərur-Dərələyəz qəzasında-Hacı molla Əli Axundzadə; Yeni Bəyazid qəzasında-Axund Qurban Cənnətzadə; Üçmüəzzin qəzasında-Axund Məmmədəli Qazizadə [10, s.92].

İrəvan quberniyası üzrə sünni qaziliyi isə belə idi: İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yeni Bəyazid qəzalarının qazisi Mustafa Əfəndi Şərif Əfəndizadə; Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarında qazilik yeri vakant [10, s.93].

1908-ci ilin məlumatında İrəvan quberniya məclisinin sədri və üzvləri olduğu kimi qalmış, lakin quberniya məclisinin qəzalar üzrə qaziləri dəyişmişdir. Məsələn, Naxçıvan qəzasında Axund Şeyx Kərim Axundzadə, Qrdubadda Axund Əbdülhəsən Qazizadə, Sürməli qəzasında Molla Axundzadə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Şeyx Həmid Axundzadə, Yeni Bəyazid qəzasında Axund Qurban Cənnətzadə, Üçmüəzzin qəzasında Axund Məmmədəli Qazizadə olmuşdur [11, s.64-65; 5, s.306].

İrəvan quberniyası sünni məclisində də dəyişiklik baş vermişdir. İrəvan quberniyası sünni məclisinin İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yeni Bəyazid qəzaları üzrə qazisi Osman Əfəndi Hacızadə olmuş, Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzaları üzrə qazi vəzifəsi vakant olaraq qalırdı [11, s.65; 5, s.306].

1914-cü ildə həm İrəvan quberniyası şie məclisinin tərkibində, həm də sünni məclisinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. İrəvan quberniyası şie məclisinin sədri Axund Abdulla Axund Xəlil oğlu Qaziyev, Naxçıvan qəzası üzrə qazi Şeyx Əbdülkərim Axundzadə, Sürməli qəzası üzrə qazi Molla Baxşəli Mustafa oğlu, Qrdubad dairəsi üzrə qazi Hacı Mirzə Lütfullah Axundzadə, Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə qazi Axund Miriismayıl Hacı Seyid İbrahimzadə, Yeni Bəyazid qəzası üzrə qazi Axund Zülfüqar İbrahimzadə, Üçmüəzzin-Aleksandropol qəzaları üzrə qazi Axund Məmmədəli Qazizadə olmuşdur [12, s.75; 5, s.307].

Həmin il İrəvan quberniyası sünni məclisində böyük dəyişiklik baş vermiş, kəndlər üzrə bu məzhəbin nümayəndələri təyin olunmuşdur. İrəvan quberniyası üzrə qazi Osman Əfəndi Hacızadə Hacıyev idi. Qəza və kəndlər üzrə sünni mollalar belə idi: Yeni Bəyazid qəzasında Rəhman kənd mollası Hacı Molla Abdulla Hacı Əbdülqədir oğlu; Zod kənd mollası Molla Mustafa

Hacı Hacı oğlu, Hüseyinqulu Ağalı Molla Əhməd Sadıq oğlu; Aleksadropol qəzasında saralrı kəndinin mollası Məhəmməd Əfəndi Molla Yusif oğlu, ərduç mollası Molla Abdulla Nəbi Əfəndi; Sürməli qəzasında Saraçlı kəndinin mollası Molla Əlibəyli Əli oğlu; Göydəklı kənd mollası Molla Əbdül Əziz Hacı Rəsul oğlu [12, s.75-76; 5, s.307].

1917-ci ildə İrəvan quberniyası üzrə şiə və sünnü məzhəblərinin ali ruhaniləri haqqında az məlumat verilmişdir. Həmin il məlumatında quberniya şiə məclisinin sədri Axund Abdulla Qaziyev, məclisin üzvü Hacı Mirzə Məmmədəli İdriszadə, kargüzar isə Aslan bəy Məmmədbəy oğlu Nabatəli-bəyov, sünni məzhəbinin qazisi molla Məhəmməd Molla Ömər oğlu göstərmişdir [13, s.777-778].

Qeyd edildiyi kimi, müsəlman din xadimləri yerli əhalinin həyatında böyük rol oynamışdılar. Bu səbəbdən din xadimlərinə böyük güzəştlər verilmişdir. İstər ali ruhanilər, istərsə də məscid mollaları bu vəzifədə işlədikləri müddətdə xəzinəyə vergi və mükəlləfiyyətlərdən, cismani cəzalardan ömürlük azad edilmişdilər. Bundan əlavə, şəxsi evlərə malik olan ruhanilər şəhər küçələrinin işıqlandırılması, abadaşdırılması və saxlanmasına görə vergilər istisna olmaqla, mənzil, torpaq vergisindən və digər şəhər rüsumlarından azad edilmişdilər [4, s.381-382].

Quberniya dini qruplarının tərkibinə məscidlər, məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsə və məktəblər, qəbristanlıqlar, torpaq sahələri, din xadimlərinə məxsus daşınan və daşınmaz əmlaklar olan vəqf mülkiyyətləridaxil idi. Vəqfdən gələn gəlir məscidlərin təmirinə, məktəb və mədrəsələrin maliyyə işlərinə və digər xeyriyyə işlərinə xərclənirdi. Lakin vəqf mülkiyyəti məscidlərə məxsus olmasına baxmayaraq hakimiyyətin nəzarətində idi. Hər il vəqf komissiyası təşkil olunur, bu komissiya məscidin mədaxil və məxaricinə nəzarət etməklə illik hesabat tərtib edirdi. Həmin hesabat Quberniya Məclisində baxılır və qubernator tərəfindən təsdiq olunurdu. Öz növbəsində həmin hesabat Qafqaz Mülki İdarəsinin Baş Rəisliyinə və Daxili İşlər Nazirliyinə təqdim edilirdi [4, s.387-388; 14,c.42].

İrəvan quberniyasında yüzlərlə məscid var idi.1888-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 210 məscid, 1902-ci il məlumatına görə isə 310 məscid olmuşdur [10, s.120-121].

İrəvan quberniyasında ən iri məscidlərin nəzdində dini təhsil ocaqları olan məktəb və mədrəsələrinfəaliyyətinə icazə verilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanca, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsində tarixən məscidlərin nəzdində dini təhsil ocaqları fəaliyyət göstərmişdir. Əsasnaməyə görə, məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətinə icazə verilsə də, bunlar hakimiyyət orqanlarının xüsusi nəzarəti altında olmuşdular.Məscidlərdə yeni məktəblər qubernatorun icazəsi ilə açılırdı. Bu o şərtlə icazə verilirdi ki, həmin məktəblərin saxlanması vəqf gəlirlərinin, müsəlmanların könüllü ianələrinin və

digər ödənişlərin hesabına olsun. Bunda əlavə, məscid mollalarına yerli qazilərin nəzarəti altında müsəlman uşaqlarına oxumağı və yazmağı, islam dinini öyrənməyə o şərtlə icazə verilir ki, burada hökumət əleyhinə zərərli təbliğat olmasın. Məktəb və mədrəsələrə ümumi nəzarət quberniya məclisinə verilmişdi. Məclisin müdərris adlanan üzvlərindən biri nəzarət üçün dini məktəblərə təhkim edilmişdi [4, s.387].

“İcmal” dəftərlərində İrəvan quberniyasının məscidlərinin tərkibində fəaliyyət göstərən mədrəsələrin və burada oxuyan tələbələrin sayı haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. İrəvan quberniyasında illər üzrə mədrəsələrin və oxuyan tələbələrin sayı belə idi: 1891-ci ildə 28 mədrəsə, 637 şagird; 1892-ci ildə 27 mədrəsə, 683 şagird; 1893-cü ildə 26 mədrəsə, 676 şagird; 1894-ci ildə 28 mədrəsə, 474 şagird; 1895-ci ildə 588 şagird; 1896-cı ildə 20 mədrəsə, 438 şagird; 1897-ci ildə 21 mədrəsə, 336 kişi, 3 qadın; 1898-ci ildə 30 mədrəsə, 385 oğlan, 2 qız; 1899-cu ildə 21 mədrəsə, 261 şagird; 1900-cu ildə 32 mədrəsə, 437 şagird (yalnız oğlan); 1901-ci ildə 44 mədrəsə; 1902-ci ildə 34 mədrəsə, 416 şagird; 1903-cü ildə 18 məktəb, 304 şagird; 1907-ci ildə şia mədrəsəsi 19, şagird 350, sünni mədrəsəsi 9, şagird 138; 1908-ci ildə şia mədrəsəsi 36, şagird 624, sünni mədrəsəsi 9, şagird 137; 1909-cı ildə şia mədrəsəsi 33, şagird 503, sünni mədrəsəsi 9, şagird 160 [15, s.132-133, s.75-76, s.70-71, s.70-71, s.76-77, s.70-71, s.67-68, s.62-63, s.62-63, s.62-63, s.32, s.44-45, s.49-50, s.59, s.59-60, s.59-60].

Müəllimlik fəaliyyəti ilə molla, mirzə və axundlar məşğul olurdular. Mənbələrdə dini məktəb və mədrəsələrdə konkret təyin olunmuş məvacib haqqında müxtəlif fikirlər öz əksini tapmışdır. İrəvan müəllimlər semnariyasının üçüncü kurs tələbəsi Mir Haşım bəy Vəzirovun yazdığına görə, məktəblərdə müəllim üçün konkret təyin olunmuş məvacib yox idi. Onlar hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul edirdi. Bu hədiyyələrin böyük hissəsi Quran oxunub başa çatdırıldıqda-yəni uşaq məktəbi bitirdikdə verilir. Müəllim dini bayramlarda, əsasən də Qurban bayramında müəyyən-hədiyyə mükafat alırdı [16, s.3]. Lakin məvacib haqqında onun verdiyi bu məlumat digər mənbələrin verdiyi məlumatla üst-üstə düşmürdü. XIX əsrin 70-80-ci illərin əvvəllərində verilən məlumata görə, İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində olan ibtidai məktəblərdə dərs deyən müəllimlər hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul etməklə bərabər, hər ay 50 qəpikdən 60 qəpiyə qədər, İrəvan quberniyasının qəzalarında isə 15 qəpikdən 30 qəpiyə, digər məlumata görə isə 15 qəpikdən 20 qəpiyə qədər qədər təhsil haqqı alırdılar [17, vv.38^{ob}; 18, s.44; 19, s.3].

Mənbələrdə İrəvan quberniyasının şəhər və qəzalarında olan məscidlərin müxtəlif vəqf mülkiyyətindən gələn gəli haqqında xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məscidlər özlərini bu vəqf mülkiyyətindən gələn gəlir hesabına saxlayırdı. Məsələn, 1885-ci ildə Yuva kəndinin Came məscidinin 1720 rubl, Caharbağ və Xarabasarvanlar kəndində məscidin icarəyə götürülmüş

6 dank torpaq sahəsindən isə 1335 rubl gəliri olmuşdur. Bu gəlirin $\frac{1}{4}$ –i məscidin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə təhsil alan tələbələrin oxumağına gedirdi. 1889-cı ildə İrəvan şəhər Came məscidinin və Caharbağ, Xarabasarvanlar və Azad kəndlərinin məscidləri ilə birlikdə gəliri 1100 rubl, 1891-ci ildə İrəvan Came məscidinin və Yuva, Axund, Bozavənd, Baxcevazlı, Qarahənzəli kəndlərində olan məscidlərin gəliri ilə birlikdə 1860 rubl, 1894-cü ildə isə İrəvan şəhər məscidlərinin gəliri isə 3998 rubl olmuşdur (V.Quliyeva, 50-51). Ümumilikdə 1892-1895-ci illər İrəvan quberniyasında şia məscidlərinin ümumi gəliri 30185 rubl, xərci isə 22763 rubl olmuşdur. Bu gəlirin bir hissəsi mədrəsə və məktəblərin maliyyəsinə, məscidlərin təmirinə, yoxsullara köməyə və digər xeyriyyə işlərinə xərclənmişdir[14,s.48].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində olan məlumatlarda İrəvan quberniyasının məscidlərinin gəliri haqqında da məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1899-cu ildə İrəvan şəhərində olan baş məscidinin gəliri 4098 rubl, Şəhər məhəlləsində olan məscidin gəliri 487 rubl, Hacı Novruzəli bəy məscidinin gəliri 150 rubl, Hacı Mirzə Səfi bəy məscidinin gəliri 24 rubl, İrəvan qəzasına məxsus Hacı İlyas kəndinin məscidinin gəliri 264 rubl, Sədərək kəndinin məscidinin gəliri 15 rubl, Naxçıvan şəhərində məscidin gəliri 569 rubl 50 qəpik, Ordubad dairəsində Yayçı kəndinin məscidinin gəliri 68 rubl, Pikmond kəndinin məscidinin gəliri 13 rubl, Vənənd kənd məscidinin gəliri 230 rubl, Vənənd kəndində olan digər məscid-Takiyə məscidinin gəliri 30 rubl, Pirçinli kəndinin məscidinin gəliri 83 rubl, Əylis Ulya kəndinin məscidinin gəliri 6 rubl, Velaverq kəndinin məscidinin gəliri 48 rubl, Çexletanq kəndinin məscidinin gəliri 45 rubl, Ordubad şəhərində Sarşarx məscidinin gəliri 9 rubl, Naxışlı kəndinin məscidinin gəliri 10 rubl, mədrəsənin gəliri 305 rubl, Kürdətəl kəndinin məscidinin gəliri 28 rubl, Qadı kəndinin məscidinin gəliri 55 rubl, Fəxri kəndinin məscidinin gəliri 5 rubl, Molla Kazım kəndinin məscidinin gəliri 59 rubl, Cami məscidinin gəliri 45 rubl, Kiçik Kürdətəl kəndinin gəliri 8 rubl, “Qoç Meydan” qəbristanlığının gəliri 8 rubl, Naxırbaşı məscidinin gəliri 22 rubl olmuşdur[14, s.48].

İrəvan şəhər Came məscidinin müxtəlif kəndlərdə vəqf mülkiyyəti olan torpaq sahələri də olmuşdur. Məsələn, Yuva kəndində 3 dənək, Bəyçedazlı kəndində 2 dənək, Buzavənd Axund kəndində 2 dənək, Qarahənzəli kəndində 1,5 dənək, Caharbağ kəndində 6 dənək, Sarvanlar kəndində 6 dənək (90 desyatın 600 sajen) idi [14, s.50].

1910-cu ildə Hacı İlyas məscidinin gəliri 1034 rubl, Qəmərli kənd məscidinin gəliri 29 rubl, Üçmüəzzin qəzasında Əkərək kəndindəki məscidin gəliri 12 rubl, Kolanı kənd məscidinin gəliri 126 rubl, Naxçıvan şəhər Came məscidinin gəliri 699 rubl, Ordubad şəhər məscidinin nəzdində olan mədrəsənin gəliri 1455 rubl, Ordubad şəhər Came məscidinin gəliri 103 rubl, Molla Kazım kənd məscidinin gəliri 72 rubl, Kiçik Kürdətəl kənd məscidinin

gəliri 8 rubl, Hüseyniyə Kürdatal kənd məscidinin gəliri 35 rubl, Təzə Kürdatal kənd məscidinin gəliri 6 rubl, Susanabad qəristanlığının gəliri 3 rubl, “Qoç Meydan” qəbristanlığının gəliri 6 rubl, Fəxri kəndinin məscidinin gəliri 5 rubl, Hadi kənd məscidinin gəliri 80 rubl, Minkis kənd məscidinin gəliri 17 rubl, Sarşəhər kəndinin məscidinin gəliri 32 rubl, Naxır Başlı kənd məscidinin gəliri 11 rubl, Ordubad sahəsinin Nus-Nus kənd məscidinin gəliri 58 rubl, Uklis-ulya kənd məscidinin gəliri 6 rubl, Valaver kənd məscidinin gəliri 44 rubl, Vənənd kənd Came məscidinin gəliri 165 rubl, Ağrı kənd məscidinin gəliri 14 rubl, Öanagah kənd məscidinin gəliri 37 rubl, Dostak kənd məscidinin gəliri 12 rubl, Diklun kənd məscidinin gəliri 14 rubl, Şərur-Dərələyəz qəzasında Tanrı Ocaq kənd məscidinin gəliri 5 rubl olmuşdur [14, s.50].

1915-ci ildə İrəvan quberniyasında olan məscidlərin gəliri daha da artmışdır. Həmin ildə İrəvan şəhərdə olan Came məscidinin gəliri 5421 rubl, Tatar (Azərbaycan türk) məscidinin gəliri 1120 rubl, Hacı Novruzəli bəy məscidinin gəliri 183 rubl, Hacı İmamverdiyev məscidinin gəliri 234 rubl, Hacı Mirzə Səfərbəy məscidinin gəliri 812 rubl, Ərəblər qəbristanlığının gəliri isə 54 rubl olmuşdu. Qəzalar üzrə də məscidlərin gəliri haqqında məlumatlar vardır. İrəvan qəzasında Hacı İlyas kənd məscidinin gəliri 643 rubl, Sədərək kənd məscidinin gəliri 12 rubl, Qəmərli kənd məscidinin gəliri 6 rubl, Torpaqqala kənd məscidinin gəliri 3 rubl, Arbat kənd məscidinin gəliri 86 rubl, Şərur-Dərələyəz qəzasında Tərki Ocaq kənd məscidinin gəliri 28 rubl, Parçi Ocaq kənd məscidinin gəliri 108 rubl, Üçmüəzzin qəzasında Əkərək kənd məscidinin gəliri 20 rubl, Tərki kənd məscidinin 54 rubl, Sürməli qəzasında Güllücə kənd məscidinin gəliri 10 rubl, Ordubad şəhər Zöhriyyə məscidinin gəliri 2589 rubl, Came məscidinin gəliri 155 rubl, Molla Kazım məscidinin gəliri 132 rubl, Yahyabəy məscidinin gəliri 10 rubl, Təzə Kürdatal kənd məscidinin gəliri 3 rubl, Hüseyn Kürdatal kənd məscidinin gəliri 33 rubl, Hadi kənd məscidinin gəliri 136 rubl, Minkis kənd məscidinin gəliri 30 rubl, Naxışlı kənd məscidinin gəliri 35 rubl, Ordubad sahəsində Nus-Nus kənd məscidinin gəliri 52 rubl, Vənənd kənd Came məscidinin gəliri 168 rubl, həmin kəndin Pirçinli məscidinin gəliri 53 rubl, Ağrı kənd məscidinin gəliri 14 rubl, Xanikax kənd məscidinin gəliri 36 rubl, Diklul kənd məscidinin gəliri 24 rubl, Yaycı kənd məscidinin gəliri 44 rubl idi [14, s.49].

Beləliklə, Azərbaycanda, xüsusən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında din xadimlərini nəzarətdə saxlamaq üçün çar Rusiyası xüsusi dini qurumlar yaratmaq üçün islahatlar keçirməyə başladı. Nəticədə, İrəvan quberniyasında dini qurumlar “quberniya məclisi”, qəzalarda “qazilik” yaradıldı. Bu qurumlar quberniyada din xadimlərinə və məscidlərə nəzarət etməli, həmin qurumların mülkiyyəti olan vəqflərdən gələn gəlirləri lazımi işlərə xərcləməli idilər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi. Bakı: "Kür", -2002.
2. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, [в 2 томах] / - Москва-Ленинград: Из-во Академии наук СССР, – 1937. т.2/
3. Историческая записка о управлении Кавказом [в 2 томах] / Сос.С.Эсадзе. - Тифлис: Типография Гуттенберг, - 1907. т. II.
4. Полное собрание законов Российской империи // СПб: Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, – 1872. т.47, отдел 1.
5. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər) / - Bakı: "Nurlar", -2022.
6. Потто, В. Утверждение русского владычества на Кавказе: [в 4 томах] / В.Потто. – Тифлис: Типография Я.И.Либермана, 1901. – т.1.
7. Кавказский календарь на 1854 / Тифлис:-1853.
8. Кавказский календарь на 1881 / Тифлис:-1880.
9. Кавказский календарь на 1900 / Тифлис:-1899.
10. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 /-Эриван: 1902.
11. Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 /-Эриван: 1908.
12. Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 /-Эриван: 1914.
13. Кавказский календарь на 1917 / Тифлис:-1916.
14. Кулиева В. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX – начале XX вв. – Баку: Элм, 1999.
15. Обзор Эриванской губернии за 1891-1909 /-Эриван: 1892-1910.
16. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа: [в 82 т и 4 доп] // - Тифлис: Изд.во Упр. Кавказ. Учеб. Округа, – 1890. выпуск 9, отдел 2.
17. ГГИА, ф.5, с.1, д. 3077, лл.38^{об}.
18. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа: [в 82 т и 4 доп]//. - Тифлис: Изд.во Упр. Кавказ. Учеб. Округа. – 1881. выпуск 1.
19. Сборник сведений о Кавказе: [в 9 томах] /Под редакцией главного редактора Кавказского статистического комитета Н.Зейдлица. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказа, – 1880. т.7.